

1965 YILI ANI KAZILARI HAKKINDA KISA RAPOR

Prof. Dr. Kemal BALKAN - Osman SÜMER

Kars ili Arpaçay ilçesine bağlı Ani köyünün yakınındaki tarihî Ani harabelerinde (harita 1) 1965 yılında heyetimiz 16 Ağustostan 16 Eylül'e kadar bir ay süresince kazı ve araştırmalar yapmıştır¹. Kazı heyeti, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi profesörlerinden Dr. Kemal Balkan'ın başkanlığı altında Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Şube Müdürlerinden Osman Sümer, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Bölümü öğrencilerinden Sefer Budak, Galip Çağır-gan ve Aydın Tansel'den kurulmuştur.

Eski Ani, dik yamaçlar arasından akan Arpaçay'ın sağ kıyısında ve Türkiye topraklarındadır (Resim 1). Bugünkü köy ise harabelerin 1 km batısındadır (harita 2).

Çalışmalar birbirini takiben üç ayrı alanda devam etti.

1 — Köyün güney doğusunda, Bostanderesi üstündeki Cirit Tepesi,

2 — Köy içindeki harmanların civarı,

3 — Ani harabeleri.

Cirit Tepesindeki Çalışmalar

Köylüler tarafından tesadüfi bulun-tuların ele geçtiği söylendiğinden² bu yıl

¹ Bu çalışmalar için gerekli ödeneğin verilmesinde her türlü yardımı ve ilgiyi esirgemeyen Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü sayın Mehmet Önder'e, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığına, bir hudut karakolu bölgesi olduğu için burada çalışmalara müsaade eden Genel Kurmay Başkanlığına, Kars Tugay Komutanı Sayın Tuğgeneral Haydar Topçak ve Hanefi Ergenekon'a ve Kars Valiliğine teşekkür etmeyi borç biliriz.

ilk çalışmalara Cirit Tepesinde başlandı (harita 2). Burada iki gün çalışılarak toprak yüzünden 20 sm derinlikte keramik parçalarına ve bir temeli andıran yanyana dizilmiş taş topluluklarına rastlandı. Toprak yüzünden 50 sm derinlikte ise kroki 1 de görülen şekilde muntazam olmayan taşlardan fakat itina ile yapılmış 205 sm yüksekliğinde bir çeşit kule bulundu. Kulenin kaidesi ince bir toprak tabakası üzerine oturtulmuştu. Kulenin tepesinden 60 sm aşağıda tek kulplu, siyah renkli bir vazo bulunmuştur (Resim 2). Vazo kulenin taşları arasına dikkatle yerleştirilmiş durumda, dik vaziyette ele geçmiştir. Bu vazo 1964 yılında köyün doğusundaki bir prehistorik mezarlıkta ele geçen küplerden birisine tam manâsile benzemektedir. Üç metre uzakta bu kulenin bir benzeri daha bulunmuş ise de gerek burada ve gerekse bir üçüncü sondaj yerinde yer yer taş topluluklarından başka bir eser ele geçmedi.

Harman Yerindeki Çalışmalar

Cirit mevkiinde çalışmalar devam ederken köyün önünde Harman Yeri adile anılan (harita 2) yerde de kazıya başlandı. Burada bir yıl önce Prof. Dr. Kemal Balkan tarafından 15 gün çalışılmış ve beş adet taş mezar (Resim 3) ve iki adet taş mahzen

² Köylüler tarafından Cirit Tepesinin muhtelif yerlerinden ele geçen ekserisi siyah veya devetüyü renkli çeşitli kaplardan ibaret 16 parçalık bir koleksiyon Ankara Arkeoloji Müzesi Müdürlüğüne satın alınarak müzeye maledilmiştir. Bu kaplardan birisi boyalıdır.

bulunmuştu³. Aynı yerde bu seneki çalışmalarda da bir yer mezarına rastlanmıştır. Yakılmış cesede ait kemikler hediye kaplar arasına bir yığın halinde toprak üzerine bırakılmış ve bu kaplarla birlikte etrafları ve üzeri taşla kapatılmıştır (kroki 2, resim 4). Kaplar siyah renkte olup bir tanesi itina ile yapılmıştır. Karın kısmından kaideye doğru paralel derince çukurlarla süslüdür (Resim 5). Kaplardan başka mezar buluntusu olarak bronz bilezik, cımbız, iğne, kolye ve huni biçimli bronz bir nesne ele geçmiştir. Bu sonuncunun tam bir benzeri 1964 yılında aynı yerde açılan mezarlarda bulunmuştu. Bu toprak mezarda bir kolyeye ait olduğu anlaşılan akik boncuklar da ortaya çıkarılmıştır.

Köy önü, harman yeri olması dolayısıyla kısmen düzlenmiş bulunmasına rağmen bir mezarlık tepesi halini arz etmektedir. Nitekim köyün şimdiki mezarlığı da buradadır. Bazan yeni mezarlar kazılırken tesadüfi buluntuların ele geçtiği söylenmektedir. Ancak harman yerinde olduğu gibi sanduka şeklinde taş mezara rastlanmamıştır. Harman Yerinde ileride yapılacak araştırmalar eski Ani mezarları ve mezar eşyası hakkında daha esaslı bilgiler verecektir.

Harabeler İçindeki Çalışmalar

Ani'de çalışmaların en uzun süreli harabelerde devam etmiştir (kroki 3, resim 6). Harabelerde üç ayrı yerde çalışılmıştır.

1 — Cami,

2 — Hamam,

3 — İçkale etekleri,

1 — Cami, Orta Ani'de Aslanlı Kapıdan İçkaleye giden bugünkü yolun solunda, Arpaçay vadisinin dik yamacı üzerin-

³ Aynı Harman Yerinde 1964 yılından evvel köylüler tahıl çukuru açarken bu mezarlardan daha başkalarını da bulmuşlardır. Mezarlar içinde ölü hediyesi olarak konmuş kap kacak ve madeni eşyadan bir kısmı Kars Müzesindedir. Yaşlı köylülerin bildirdiklerine göre N. Marr da aynı yerde çalışmış ve bazı mezarlar açmıştır (krş. İslâm Ansiklopedisi C. I, s. 435). Kılıç Kökten de 1942 yılında Ani'de harabeler içinde ve Harman yerinde sondajlar yapmıştır. Harman yerinde taş mezarlar, keramik ve madeni eşya bulmuştur (bk. Belleten 32, 1944, s. 669-671; DTCF Dergisi III, 1945, s. 473).

de Ani'nin bugün halâ ayakta kalmış en önemli anıtı olan Ebu Muammeran Camii'dir. Bu bina XII nci yüzyılda yapılmıştır (Resim 7)⁴. Sekiz köşeli minaresinin gövdesinde, yıkılmış olan şerefeden altında uzaktan görülebilecek şekilde "Bismillah" yazılıdır. Camiinin içi büyükçe bir salon halindedir⁵. Pencereleleri Arpaçay ırmağına bakar. Gerek esas bina ve gerekse şerefeden üst tarafı yıkık olan minare kırmızı taştan yapıldığından "Kızıl Minare" adıyla de anılır. Duvarlarda taşlar arasında kiremit de kullanılmıştır. Açık ve koyu renkteki taşların ve tuğlaların ahenkli birleşmelerile bilhassa minare süslü bir manzara arz etmektedir. Cami harap görünmesine rağmen temel ve duvarları gayet sağlamdır. Burası N. Marr'ın Ani'de çalıştığı yıllarda müze olarak tanzim edilmiş ve kullanılmıştır. 1917 den sonra eserler kısmen kaçırılmış, tahrip edilmiş veya vadiye atılmıştır. Yakın zamanlara kadar kullanılan bu cami halen terkedilmiştir. Camiinin içinde ve civarında gerekli tanzim yapıldıktan sonra harabelerde ve N. Marr Evinin yıkıntıları arasında bulunan taşınabilir taş eserler burada toplanmış ve bir müze deposu haline getirilmiştir⁶. İleride burasının restore edilmesi mümkün olduğu takdirde hem Ani'deki önemli anıtlardan birisi kurtarılmış, hem de Ani Müzesinin nüvesi atılmış olacaktır.

2 — Ani'deki çalışmaların en uzun sürelisini teşkil eden hamam kazısı 18

⁴ Selçukluların zaptından sonra Ani'de hakim olan Türk ve İslâm devirleri İslâm Ansiklopedisi (cilt I, s. 435 ve devamı) ne göre şöyledir:

1064-1073 Büyük Selçuklu devri

1073-1124 Azerbaycanlı Şeddad'lı Hanedanı

1226-1239 Hvarizmşâh Calâl al-Din

1239-1319 Mogol devri.

K. J. Basmadjian, Les Inscriptions Arméniennes d'Ani, de Bagnaïr et de Marmachen (Revue de l'Orient Chrétien, 1920-1930, Paris, 1931), S. 339'da Selçuklu devri için: 1064-1124, 1126-1161, 1166-1174 ve 1192 - 1199 tarihlerini; Mogol çağı olarak da 1236 - 1348 tarihlerini bildirmektedir.

⁵ Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars Tarihi, I. cilt, s. 370.

⁶ Ani'den ayrılırken Kars Halkevi Başkanlığı büyük bir anlayış göstererek buraya bir tahta kapı yaptırdı ve eserlerin emniyetini temin etti.

Ağustosta başlamış, en son güne kadar devam etmiştir. Büyük Katedral ile Me-nuçehr Camii arasında, Kale kapısından İçkale'ye giden yolun solunda Arpaçay istikametine doğru bir sıra tepecikler dik-katimizi çekmişti (Resim 8). Bunlardan en yüksek olanının yamacında bir kaç yıl önce çökmek suretile hasıl olan kuyu ağzı-na benzer, taşla örülü bir çukur görül-mekte idi (kroki 3). Kuyunun solundan bir yarma ile çalışılmaya başlanmış ve 1 m derinlikten itibaren pek çok maden cürû-funa rastlanmıştır. Daha derinlere inilince kademeli taş dolaylar üzerinde bol mik-tarda maden cürûfu görülmüştür (Resim 9). Daha derinlerde ise cürûfun ufaldığı ve toprakla karışarak toz haline geldiği mü-şahede edilmiştir. Tepeden 2,25 m aşağıda bir başka cins taştan yapılmış kemerler (tonoz) ve bunların dayandığı muntazam duvarlar meydana çıkınca burasının bir hamam ve geniş kuyu ağrız gibi görünen yerin tepesi delinmiş bir halvet olduğu an-laşılmıştır⁷. Hemen bunun mütenazırın-

⁷ Ani'de şehrin doğusunda Gregor Honentz kilise-sinin yakınında de bir hamam bulunduğu mâlûm-dur. Plâni ve bazı özellikleri bakımından tarafımızdan keşfedilmiş olan hamama çok benzeyen bu binanın plâni için bk. Josef Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, cild II, S. 864 Resim 817. (Plân 2) Bu hamamın Ani harabeleri içindeki yeri St-ryzowski'yi eser S. 64'deki plânda 7 numarada; K. J. Basmadjian, Les Inscriptions Arméniennes d'Ani ..., Figure 33'de 18 numarada gösterilmiştir (Plân 1).

Strzygowski'nin bu hamam hakkında verdiği bil-ginin önemli yerlerini yukarıki eserde S. 864 v. d. dan aynen alıyoruz: "In Ani sind Reste eines Bades in der östlichen Stadtecke über dem Arpatschai erhalten, die ich bisher unbesprochen liess. Abbildung 817 zeigt den Grundriss nach Alischan, "Schirak", Seite 82. Die Arme sind durch starke Mauern von vierquadratischen Eckräumen getrennt, die ebenfalls von Kuppeln überdeckt sind Der Eingang ist von einem Kreuzarm aus, in einem andern führt eine Seitentür zu zwei rechteckigen Nebenräumen

Mit den Bauformen, die wir bisher in Armenien kennen lernten, hat die Ruine (Abb. 817) nichts zu tun. Sie dürfte wohl auch jüngerer Ursprunges sein, wenigstens deutet die Zeichnung Alischans in den Zwickeln der Eckkuppeln eine Konstruktion an, die auf Zellenverband (Stalaktiten) schliessen lässt. Abich, der den Bau 1844 im Grundriss aufnahm ["Aus Kau-kasischen Ländern" I, S. 196], spricht dennauch von souterrainartigen, unter einem Trümmerhügel beg-

da meydana çıkan halvetler arasındaki ke-merlerden ve avludan dolgu toprağının boşaltılması uzun sürdü. Bu çalışmaların sonunda bir iç avlu etrafında sıralanmış mütenazır dört halvet ortaya çıktı. (Plân 1). Bunların her birinde ayrı ayrı iyi korunmuş dörder kurna ve bunlara inen su yolları meydana çıkarılmıştır (Resim 10, 11, 12, 13,14). Halvetlerden yalnız birisi-nin kubbesi oldukça iyi durumda, diğer üçü ise tamamen çökmüş haldedir. İyi ko-runmuş kubbenin dış kısmının sıcakın kaybolmaması için cürûfla örtülmüş ol-ması ve kubbe taşlarının gayrimuntazam şekilde bulunuşu ve kubbenin en yukarı-dan küçük şekilsiz taşlarla kademeli ola-rak inişi dikkati çekmiştir. Binanın üstü-nün ve kubbelerin kalınca bir toprak taba-kasile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Her halvete duvarlar arasından inen, pişmiş topraktan, birbirine geçme ince su boruları yukarıda daha kalın bir ana borudan tak-sim edilmektedir. Halvet kapıları, Selçuklu üslûbuna uygun şekilde, kemerli taştan o-lup halvet aralarında tonozlar bulunmak-tadır. (Plân 1, Resim 10, 11, 13). Tonozun köşelerinde konkav taşlardan simetrik mu-karnas süslemeler son derece itinalıdır (Resim 12, 13). Halvetlerin boyu 3,30, yüksekliği 5,5 metredir. Buna göre hama-mın kapladığı saha oldukça geniştir. Ha-mamın üstü ve etrafındaki tepeler başka yerlerden getirildiği anlaşılan topraklardan hasıl olmuş yığınlardır. Zira bu topraklar içerisinde alındıkları yerlerden karışıkları anlaşılan çeşitli keramik parçaları vardır. Bunlar arasında prehistorik devirlere ait

rabenen inneren Räumen eines ebenso geschmackvollen als zweckmässig angelegten Bades in arabischem Stile. Trotzdem nennen Inschriften als Erbauer des "Bade-hauses" denselben Tigran Honentz, der 1290 bis 1215 die Gregorkirche daneben gebaut hat. Es war das sein väterliches Sommerbadehaus, das er den Kloster schenkte, damit es davon eine Einnahmsquelle habe".

Strzygowski, yukarıki eserinde S. 865'te Ani'de Pazaryeri yakınında bir başka hamamın varlığından da şu şekilde bahsetmektedir: "In der gleichen Inschrift wird auch noch ein anderes Badehaus in der Nähe des Marktplatzes der Stadt erwähnt." Bu ikinci hamamın 1965 yılı kazılarında ortaya çıkardığımız hamam ile aynı olup olmadığı ileriki yıllardaki çalışmalarda ay-dınlanacaktır.

olanlar bulunduğu gibi sonraki çağlara ait sırlı, sırsız parçalar ve sikkeler de görülmektedir⁸. Hamamın giriş, ısıtma ve soyunma yerleri, suyun giriş ve çıkış yolları gibi lüzumlu kısımlarının ileriki çalışmalarda meydana çıkması kuvvetle muhtemeldir. Bugünkü ha lile hamamın XII nci yüzyıla ait Selçuklu üslûbunda bir Türk yapıtı olduğunu söylemek pek hatalı sayılmamakla beraber kesin tarihlemeyi daha sonraya bırakmak lâzımdır.

3 — Hamamdaki çalışmalar devam ederken 2 Eylülde İçkale'nin Bostanderesine bakan eteklerinde, dış surların önünde (kroki 3, resim 15, 16) çalışmalara başlandı. Tepenin Bostanderesi tarafındaki İçkale surları ile dış surları arasındaki yamaçlarda yapılan toprak üstü incelemelerde ele geçen keramik parçaları ümit verici olduğundan sondajlara başlandı ve hüyükün sonraki yapıtlarla bozulmamış yerlerinden birisi olması dolayısıyla sondaj için bu yer uygun görüldü. Toprak üstünde görülen küçük taşlarla çevrelenmiş bir saha kazılarak 4 × 3 × 2 metre ölçüsünde bir tranşe açıldı. Burada 1,40 m derinlikte büyükçe bir binaya ait olduğu anlaşılan odaların taş duvarları ortaya çıkarıldı. Bu seviyede içiçe geçmiş durumda, yer yer çatlamış ve bazı tarafları da kırılmış iki tandıra rastlandı. (Resim 17,-

⁸ Hamamı örten toprak yığını içinde bulunan keramiğin dakik bir etüdü yapılınca hamamın inşa tarihi hakkında her halde daha iyi bir fikre varılabilir. Bu buluntular arasında, görülen ve şimdiye kadar "el bombası" (hand grenade) olarak tanımlanmış olan sfero-konik kapların civa kabı olduğu ileri sürülmüştür. (Bu hususta son olarak bk. Richard Ettinghausen, The Use of Sphero-conical Vessels in the muslim East (Journal of Near Eastern Studies, vol. XXIV, 1965, s. 218-229). Bu konuda bir etüdü olduğunu bildiğimiz Mehmet Önder bu çeşit kaplar hakkında bize şu bilgiyi verdi: "Bu eserlerin el bombası olmayıp, birer terazi ağırlığı olduğu kanısındayım. Zira bunların ağırlıkları 1, 1/2 nisbetindedir. Eksik vezinli olanların içlerine kurşun akıtmak suretile vezinleri tamamlanmakta, üstelik bunlar ayar (ölçü)'lara bakan makam (muhtesib)'lar tarafından damgalanmaktadır. Bunların bazılarının dış yüzeyleri sırlanmaktadır (bk. Konya Müzesi Çini Eserler Seksiyonu). Bu konuda etraflı bir yazı hazırlamak üzereyiz.,,

18). Tandırların ağız kısımları daha fazla kırık. Birinci sondaj yerinden 20 metre kadar güney batıda açılan 3,5 × 4 m ölçüsündeki ikinci bir kazı yerinde ve 1,40 m derinlikte bir binanın iki odasına ait duvarlar ve bir kapı ortaya çıkarıldı. Burada da taban seviyesinde (ağız çapı 50 sm) bir tandıra rastlanmıştır (Resim 19). Tandırın içinde toprakla karışık çeşitli renklerden sırlı ve sırsız pek çok keramik parçaları bulunmakta idi. Odalardan birinde çeşitli renklerden sırlı ve sırsız kap parçaları görüldü. Duvarlar muntazam örülmüş iri taşlardan büyük bir maharetle yapılmıştı. Açılan kısımlarda yukarıdakilerden başka kalın kenarlı daha bir çok tandırlara da rastlanması dikkatimizi çekmiştir. Tandırlar toprak tabana ağızlarına kadar gömülmüş vaziyette idi. Bunların hava delikleri taban hizasına kadar uzanmaktadır. Zeminde bir miktar da birbiri içine geçmiş vaziyette büyük küpler bulunmuştur. Aynı sahada kazıların en verimli neticesi tandırlarla birlikte bir çok parçalar halinde ele geçen büyük küp olmuştur. Tandırlar açık kırmızı renkte olup halen bugün Ani köyünde kullanılan tandırlara tamami benzemektedirler. Büyük küp ise koyu kırmızı renkte ve cilâlıdır. Küpün boyunun gövdeye yaklaştığı kısımda dar bir şerit halinde dairevi süsler bulunmaktadır. Küpün karın kısmında 4 sm enindeki bir şerit üzerinde kabartma halinde stilize edilmiş çeşitli süs motifleri görülmektedir. Bunlar hayvanlar, kuşlar, nebatlar ve geometrik şekillere dayanan seri halindeki kabartma süslerdir (Resim 20). Bunlara benzer, fakat başka sahneleri ihtiva eden daha pek çok perakende parçalar köylülerden de satın alınmıştır⁹.

Güneybatı istikametinde gelişen çalışmaların sonunda 3 m derinlikte, taş duvarlar arasında yine kısmen düzgün taş-

⁹ Kılıç Kökten'in 1942 yılında İçkale'de yaptığı bir sondajda, derinde "insan ve ağaç kabartmalı küçük kırmızı boya astarlı bir çanak parçası" bulunmuştur. Bunun bir benzerinin aynı yere yakın bir yamaçta ele geçtiği bildirilmektedir. (Belleten 32 s. 670).

larla kaplı başka bir zemine rastlandı. Burası büyük binanın tabanı altında ikinci bir yapı tabakasını andırmaktadır. Bu husus ileriki çalışmalarda daha iyi anlaşılabilir.

İhtiyat kaydile şunu işaret etmek isterizki birinci tabakada tandırların çokluğu ve şekilleri Patnos'ta Değirmen-tepe'de birinci tabaka olarak adlandırılmış ve Urartu devrine ait büyük bir sarayın üzerinde bulunmuş Tandırları andırmaktadır. Ani'de bulunan bu seri halindeki stilize hayvan motifleriyle süslü küp te bu nisbi tarihlenmeyi teyit etmektedir. Nitekim Patnos'ta Değirmen-tepe'de birinci tabakada bu teknik ile yapılmış ve karın hizasını

çevrelemiş süsleri ihtiva eden büyük bir küp bulunmuştur. Küplerin üzerine henüz yaş iken baskı tekniği ile yapıldığı anlaşılan bu nevi süslemenin merkezi Ani'de veya Ani'ye çok yakın bir yerde olsa gerektir. Ani'de bir önceki yıl çalışmış olan kazı heyetine bu neviden çeşitli motifleri ihtiva eden başka başka kaplara ait parçalar teslim edilmiştir. Bu tip eserlere Erzincan'da Altın-tepe'de Urartu çağında rastlanmamış olması bahiskonusu eserin zikrettiğimiz tarihe düştüğüne bir işaret olarak alınabilir. Bu çeşit kapların Urartu devrinin sonuna veya Urartu devrini takip eden bir çağa tarihlenebileceğini şimdilik ihtiyatla kaydetmek isteriz.